

Siege 2 (2015)
Techniek: gemengde techniek
Maker: Peter Zuur

De kunst in stadsontwikkeling

Exit-overpeinzing bij het afscheid van Ronald Stokkel

Voorwoord

Na meer dan 40 dienstjaren heeft Ronald Stokkel in 2020 afscheid genomen van de gemeente Leiden. Dat moment hadden we graag groots willen markeren. Ronald verheugde zich al lange tijd op een samenzijn met vele collega's, oud-collega's en partners met wie hij heeft samengewerkt. Helaas gooide corona roet in het eten. Deze bijeenkomst kon niet doorgaan. Maar een andere wens van Ronald kunnen we wel in vervulling laten gaan, namelijk om de stad iets na te laten. Een overpeinzing of, zo je wilt, een oproep: **"Maak kunst onderdeel van de stedelijke ontwikkeling!"**

Tijdens **Ronalds afscheidsbijeenkomst** zou cultureel **kwartiermaker Marjan van Gerwen** een toespraak verzorgen over de noodzaak om kunst te vervlechten met verstedelijking. Zij was graag bereid haar bijdrage om te zetten in een essay, dat we nu in dit **afscheidsboekje** hebben kunnen opnemen. Daar zijn we heel blij mee, zoals we ook blij zijn met de interviews die we in dit boekje hebben kunnen opnemen. **Stadsbouwmeester van Leiden Hilde Blank, stedenbouwkundig supervisor Martin Verwoest, architectuurhistoricus Matthijs Burger en beeldend kunstenaar Peter Zuur** reageren elk vanuit hun eigen professie en perspectief op de oproep van Marjan van Gerwen. **Oud-collega en bestuurslid van het Cultuurfonds Leiden Laus de Jonge** reflecteert op al hun bijdragen.

Natuurlijk zou een afscheidsboekje niet compleet zijn zonder een bijdrage van **Ronald** zelf. Die bijdrage heeft de vorm gekregen van een interview, afgenomen door NRC-journalist (en in de afgelopen jaren onze tijdelijke collega) **Gijsbert van Es**.

Het was een groot plezier dit boekje samen te stellen, zoals het ook een groot plezier was om met Ronald samen te werken. En we hopen dat het inspireert om de schouders te zetten onder **Ronalds afscheidswens**, die we hier graag nog eens herhalen: **"Maak kunst onderdeel van de stedelijke ontwikkeling!"**

Pieter van der Straaten
Han Nijssen
Daniël Meijer

Ella & Pitr, Sleeping Giants, Rotterdamse Dakendagen 2019

Kunst maakt de stad

Een essay van Marjan van Gerwen

“De straten en pleinen bleven, op wat schimmen in de verte na, leeg.” Zo schrijft Thijs Boomkens in het essay *Hier.Heerst.Veiligheid*. “Alsof het beeld dat we kennen van zieloze bedrijventerreinen ineens was overgebracht naar de binnensteden. Ze reduceerden ze tot plekken waar mensen van vlees en bloed niets te zoeken hebben. De coronacrisis maakte in één klap duidelijk dat de kernkwaliteit van onze steden het publieke karakter is. Steden kunnen mooi of lelijk zijn, schoon of vies, gezond of gevaarlijk, vitaal of tanend - als de publieke functie wegvalt, houd je een maquette over.”¹

Dat de drukte in de stadscentra met winkelend, werkend en uitgaand publiek weer snel toenam laat ook onze behoefte aan contact met en uitwisseling tussen mensen zien en hoeveel moeite het ons kost om dit te vermijden. Nam in de afgelopen jaren de drukte in de binnensteden al sterk toe door de vele bouwactiviteiten voor meer woningen, kantoren en andere voorzieningen, nu ligt er een extra uitdaging om met de voortgaande verstedelijking de kwaliteit van het publieke karakter van steden op peil te houden. Onbedoeld werd in het afgelopen half jaar onder invloed van corona de betekenis van kunst en cultuur meer dan duidelijk.

¹ Thijs Boomkens, Simon Franke, Wouter Veldhuis *Hier.Heerst.Veiligheid*. En verliest het publiek domein zijn betekenis, Trancity / juli 2020

Wat zijn de consequenties van de verstedelijking voor de openbare ruimte, zowel de hoeveelheid en de kwaliteit ervan? Kunnen kunst en cultuur nog iets wezenlijks toevoegen als iedere plek rendabel moet worden ingevuld? Als het zo woekeren wordt met ruimte, waarom hebben we dan toch juist nu kunst en cultuur in onze steden zo hard nodig? Ronald Stokkel stuurde mij op pad om hierover in essayvorm enkele gedachten te formuleren ter gelegenheid van zijn afscheid en om vragen op te werpen over de toekomst van Leiden.

Met grote regelmaat wordt in Leiden aandacht besteed aan kunst en cultuur bij de ontwikkeling van de stad. Het onderzoek van Yteke Spoelstra Monumentale kunst ontdekt in Leiden besteedt hier uitgebreid aandacht aan, aan de hand van de kunstwerken aan scholen, kerken en overheidsgebouwen van kort voor de Tweede Wereldoorlog tot eind jaren '70. Recenter zijn vele kunststopdrachten aangejaagd door het CBK Leiden en het plan voor het Singelpark. Plannen en projecten in ontwikkeling zoals de Beeldentuin Frans de Wit, bij het Energiepark, de Leidse Parel of de ambities van Stichting Cultuurkwartier laten zien dat het de Leidenaren niet aan cultureel-ruimtelijke initiatieven voor hun stad ontbreekt. Deze initiatieven geven hoop. Ze verstevigen de Leidse traditie van kunst en cultuur, kunnen zorgen voor samenhang en voegen een belangrijke waarde toe aan de stad.

Bij de voortschrijdende verstedelijking van de stad blijft er alle reden en noodzaak om kunst en cultuur meer ruimte te geven. Hoewel we bij de verdichting van de binnensteden veelal eerst denken aan de aantallen woningen, kantoren, winkels

gaat het in steden eigenlijk over uitwisseling. Uitwisseling tussen mensen die komen, blijven en gaan, tussen culturen die verwacht en onverwacht met elkaar in aanraking komen, tussen functies die gepland en ongepland naast elkaar bestaan, tussen gebeurtenissen die soms allemaal op hetzelfde moment lijken plaats te vinden. De openbare ruimte is daarvoor onmisbaar. De uitwisselingen, de ontmoetingen, de botsingen geven een stad z'n karakter en smoel.

Ook kunst en cultuur gaan over uitwisseling, over communicatie, verbinding en kortsluiting. Meer dan ooit zagen we in de afgelopen maanden voorbeelden van hoe kunst troost biedt, ons opvrolijkt, de veerkracht van mensen laat zien, en hoe kunst veerkracht doorgeeft, verbindt en zorgt voor begrip. Niet op de laatste plaats lieten de optredens of kleine voorstellingen ons de omgeving intenser ervaren. Denk maar aan de muziekwandelingen met Tim Knol door natuurgebieden verspreid over Nederland, aan de Torenconcerten van theater de Vaillant in de Haagse Schilderswijk, aan de Troostkunst van Museum Schiedam of aan de ROEM-expositie Please Don't Touch in Leiden zelf.

Is verdere verstedelijking een probleem of een oplossing voor onze menselijke behoefte aan uitwisseling? Door de focus op vastgoed en afzonderlijke projecten komt de aandacht voor de verbindingen en interactie, voor de (hoeveelheid) openbare ruimte onder druk te staan of wordt er weinig aandacht aan besteed. Tegelijkertijd zijn de openbare of liever publieke ruimte en de third places juist zo belangrijk om te zorgen dat die verdichte binnensteden prettige gebieden blijven waar mensen samenkomen, zich thuis voelen en willen samenleven en voelbaar maken welke stad we willen zijn.

Kunst en cultuur, met hun uiteenlopende vormen en betekenissen, kunnen inspelen op en tegenwicht bieden aan een aantal gevolgen van de verdichting van steden. Beeldende kunst, theater, spoken word, dans op locatie en in de openbare ruimte communiceren met de kijker, de voorbijganger, geven commentaar op de omgeving en op wat er gebeurt en zorgen ervoor dat dat gehoord wordt. Kunst kan ruimte creëren zonder vierkante meters op te eisen, of een plek van stilte zijn te midden van de hectiek van de stad.

Vijf betekenissen van kunst

Vijf betekenissen van kunst, die in relatie tot de gevolgen van verstedelijking een rol kunnen spelen, wil ik toelichten, gecombineerd met een aantal voorbeelden van kunstwerken. We denken bij kunst en openbare ruimte al snel aan beeldende kunst. Het Leidse stadsgezelschap PS|theater vertolkt al jaren op een karakteristieke manier met zijn voorstellingen (op locatie) de veranderingen van de stad en betreft hier op allerlei manieren Leidenaren bij. Enkele fragmenten uit voorstellingen zijn hieronder daarom ook opgenomen.

1. Kunst creëert onbestemde plekken die tegenwicht bieden aan alle doelmatigheid die met verstedelijking gepaard kan gaan. Regels of bewegwijzering veranderen of verdwijnen doordat de (tijdelijke) interventies uitdagen tot onverwachte acties of eigen initiatief en je bewustmaken van (ongeschreven) regels. Door het andere gebruik versterken ze de betekenis van openbare ruimte als publieke ruimte.

Brad Downey, Broken Bike Lane, Berlijn 2009

Hebben kunstenaars in Leiden de vrijheid om met dit soort interventies onbestemde plekken toe te eigenen en voorbijgangers en gebruikers de openbare ruimte bewuster te laten ervaren?

2. Met de toenemende verstedelijking groeit bij mensen de behoefte aan leegte, rust en stilte, aan plekken van bezinning. In het Jaarboek architectuur 2018 / 2019 stelt Kirsten Hannema in het essay Amor Vacui ², in reactie op deze con

² Kirsten Hannema, Amor Vacui. Op zoek naar leegte in tijden van verdichting, Jaarboek Architectuur 2018 / 2019

Foto boven: Lang / Baumann, Beautiful Steps #2, Biel 2009

Foto rechts: Agence a / LTA, l'Arbre a Basket, Nantes 2012

statering, de vraag of en hoe ontwerpers die 'leegte' ook kunnen ontwerpen als onderdeel van de verdichting. Kunst wordt niet genoemd als een van de bouwstenen. Dat is jammer. Want kijken naar kunst, is je pas vertragen, je bezinnen en tot nieuwe inzichten komen. Het creëert een innerlijke tijd(sbeleving) waarin vrijheid en creativiteit naar boven komen.

Ella & Pitr maakten in het kader van de Rotterdamse Dakendagen in 2019 twee permanente kunstwerken op daken van de Maassilo en het Zwemcentrum in Rotterdam Zuid. Hun Sleeping Giants staan voor het talent en potentieel van de bewoners uit de omliggende wijken, dat vaak onzichtbaar blijft. De kunstwerken moet je vanaf de hoogbouw in de omgeving bekijken. Zo wordt niet alleen afstand gecreëerd tot de drukte van de stad, ook zorgt het voor een andere kijk op de wijken en de omgeving.

Sky Mirror van Anish Kapoor (Museum de Pont Tilburg, 2017) heeft een vergelijkbaar effect terwijl je met je beide benen op de grond blijft staan. De voortdurend veranderende lucht gaat onderdeel uitmaken van de bebouwde omgeving.

Hoe wordt er bij de plannen in Leiden voor onder andere het stationsgebied ingespeeld op de behoefte aan leegte en aan plekken voor bezinning? Speelt angst om leegten te laten ontstaan een rol?

3. Maar als je behoefte hebt aan leegte en rust, moet je dan wel in een stad zijn? Want de essentie van stedelijkheid is dat je dingen krijgt waar je niet om hebt gevraagd. Naast onder andere drukte van mensen en verkeer kan dat ook een bijzondere buurman zijn, een festival of demonstratie voor je deur en net zo goed kunst.

Ella & Pitr, Sleeping Giants, Rotterdamse Dakendagen 2019

Links: Anne Turyns stelt met *Messages to the Public* (Amsterdam, 2020) ongevraagd vanaf peperbussen vragen aan voorbijgangers over actuele maatschappelijke kwesties. Over gezondheidszorg, of wat als iedereen zou kunnen lezen, of een huis zou hebben.

PS|theater in 'Over de stad in donkere tijden':

*En echt, we probeerden alles.
Met hekken, met muren, met grachten.
Alles om het gedoe maar buiten de stad te houden.
Maar op de een of andere manier
sijpelde het toch altijd weer naar binnen.
Deden wij het zelf niet, dan deden anderen het wel.*

Rechts: In Richmond (VS) werd tijdens Black Lives Matter-demonstraties een foto van Harriet Tubman (1823 - 1913) geprojecteerd op een standbeeld van Robert E. Lee (1807 - 1870). De actualiteit van de geschiedenis wordt dankzij een interventie versterkt.

Links: Studio ID Eddy / HUNC, *Flying Grass Carpet* Rotterdam, 2008. Waar het kunstgras van ongeveer 600 m2 neerstrijkt, werkt het als een tijdelijk landschap. Het creëert een omgeving waar diverse groepen mensen makkelijk samenkomen om op te spelen en te genieten, voor open-air festivals en sport en elkaar toevalig ontmoeten.

Rechts: Shanti Kerstens, *Shaping Change*, 2020. Waar kun je in de stad nog vrijuit je mening verkondigen? Dit ontwerp voor een hedendaagse 'zeepkist' voor het stadhuis van Rotterdam benadrukt het belang van zo'n plek en maakt ruimte voor de sprekers en de luisteraars.

Pakt het Lucas van Leyden Fonds deze handschoen op?

- De verdichting van de binnensteden heeft als doel dat er meer - verschillende- mensen kunnen wonen. Daardoor ontstaat meer drukte. Verscheidenheid en meerstemmigheid nemen toe met zowel positieve en negatieve effecten als gevolg. Want met die toename van mensen in aantal als in diversiteit groeit soms bij - huidige- bewoners de zorg dat steden anoniemer worden, dat nieuwe bewoners zich minder aan hun omgeving verbinden, en dat huidige bewoners zich er niet meer thuis voelen. Kunst (tijdelijk of permanent) maakt de meerstemmigheid zichtbaar, geeft ruimte om die te beleven en draagt er aan bij om je te blijven verhouden tot de ander, waarden te delen, verschillen te koesteren.

PS|theater in 'Over de stad in gouden jaren':

*Wij maakten lakens - en hadden goud in handen
Wij ontwikkelden wetenschap - en hadden goud in handen
Wij creëerden schilders - en hadden goud in handen
Wij dreven handel - en hadden goud in handen
Wij waren gastvrij - en hadden goud in handen*

Hoe blijft Leiden in de toekomst haar bewoners een stem geven in de ontwikkeling van hun stad?

5. **Uiteindelijk** is een stad een verzameling verhalen en belevenissen, opgebouwd in de tijd³. Door verdichting van de stad neemt de gelaagdheid toe, komen er nieuwe belevenissen en verhalen bij. Oude 'verhalen' kunnen daarvoor ook uit het zicht raken waardoor mensen de band verliezen met de stad, de plekken die ze kennen, waar ze vertrouwd mee zijn. Kunst geeft mensen de kans die verhalen te kennen, (her)beleven, zich er toe te verhouden. Kunst zorgt voor de menselijke maat.

Yinka Shonibare, *Nelson's ship in a bottle*, London 2010. *The Fourth Plinth Project* nodigt sinds 1999 kunstenaars uit om hun meest ambitieuze kunstwerk voor de openbare ruimte te tonen op een sokkel op Trafalgar Square. Deze vierde sokkel was ooit bedoeld voor een standbeeld van William IV, maar werd door gebrek aan financiering niet gerealiseerd. Met de werken van de kunstenaars worden heden en verleden met elkaar verweven.

³ Arnon Grunberg, NEE, 4 mei lezing 2020.

*PS|theater in 'Over de stad
hoe die wordt. Ooit.'
Op wat er geweest is
bouwen we verder.
Naar wat er komen gaat
Kijken we reikhalzend uit.*

Wij zijn de stad.

Oktober 2020

Florentijn Hofman, *De Bospoldervos*, Rotterdam 2020; collectie BKOR Rotterdam

Florentijn Hofman, De Bospoldervos, Rotterdam 2020. In Bospolder Tussendijken in Rotterdam West laat de vos zich 's avonds al zien. Met de 16 meter lange Bospoldervos maakt Florentijn Hofman de trek van de natuur naar de stedelijke randgebieden zichtbaar. De schijnbare botsing tussen twee werelden, stad en natuur, staat ook voor komst van mensen van elders die (net als de vos) er hun heil zoeken, zich aanpassen en hun leven opbouwen.

Met de verschillende eerder genoemde Leidse initiatieven en de start van het Lucas van Leyden Fonds heeft Leiden meerdere troeven in handen om kunst en cultuur blijvend een rol te laten spelen en bij te laten dragen aan de kwaliteit van de publieke ruimte die bij de verstedelijking van de stad zo broodnodig is. Daarom is het opmerkelijk dat in de Omgevingsvisie 1.0 van Leiden, die juist moet helpen om samenhang te brengen in de fysieke projecten om deze 'Leidser' te maken en ze beter te laten aansluiten op sociale, maatschappelijke en economische doelen, de kunsten en kunstenaars niet vanaf het begin grondig zijn betrokken. Kunst en cultuur zijn ook intrinsiek van meerwaarde voor de verhaallijnen voor de stad van iedereen, de gezonde stad, de verbonden stad, de waterstad. Niet alleen bij Leiden als stad van historie en cultuur en ook niet alleen als inspiratiebron vanuit historisch perspectief.

Hier ligt er een gezamenlijke uitdaging voor de stad en voor de kunstenaars om bij de verdere groei de kracht van de kunsten in te zetten om meer culturele samenhang te kunnen smeden, afzonderlijke projecten te verbinden en van elkaar te laten profiteren, zodat de Leidenaren van nu en in en de toekomst zich thuis voelen in hun stad.

Marjan van Gerwen (Rotterdam, 1963) heeft als cultureel kwartiermaker projecten opgezet en begeleid op het snijvlak van kunst en cultuur met maatschappelijke vraagstukken en in relatie tot ruimtelijke ontwikkelingen. De stem van de gebruiker staat daarin vaak voorop. Zij ziet kunst en cultuur als onmisbare elementen om interactie tussen mensen en met hun omgeving vorm te geven.

Voorbeelden:

Culturele strategie voor Vathorst (Amersfoort 2003 - 2008),
Wijken voor kunst (Leiden 2009 - 2013),
Puishaven (Tilburg 2010)
Gebruik de Lege Ruimte / Spoorzone (Delft 2011- 2014).
Tot 2018 was zij directeur van Cultuur Concreet.
Nu is zij partner in Wartna & van Gerwen www.wartnaenvangerwen.nl.

‘Je moet uit je comfortzone durven stappen’

Stadsbouwmeester Hilde Blank wil gamechangers

“De combinatie van kunst, cultuur en stedenbouw vind ik heel interessant. Maar ik heb ook gemerkt dat het ontzettend moeilijk is de werelden van stedenbouw en kunst bij elkaar te brengen.

Kunst vertegenwoordigt een toegevoegde waarde in de stad. In de ruimtelijke ontwikkeling vragen de verstedelijkingsopgave en mobiliteit eigenlijk altijd de meeste aandacht. Andere waarden, zoals landschap, maar ook kunst en cultuur, komen minder snel aan bod. Maar daar is wel behoefte aan. Ook in Leiden heb ik dat gemerkt, bijvoorbeeld in gesprekken met stadmakers. Dat was een heel uiteenlopende groep mensen, waaronder ook vertegenwoordigers van de culturele sector. Van hen hoorde ik een roep om de eigenheid, de ziel van de stad, de leefbaarheid en gezondheid als waarden veel meer centraal te stellen. Die hebben we centraal gezet in de Omgevingsvisie. Met het actief betrekken van stadmakers bij de omgevingsvisie is Leiden echt koploper. Menigeen is daar jaloers op, merk ik als ik daarover vertel in andere steden. “Hoe doen ze dat daar in Leiden”, willen ze weten.

Stedenbouwkundigen analyseren de stad vanuit systemen, structuren en de lagen van de stad. Marjan van Gerwen zegt dat kunstenaars een stem moeten hebben en meer betrokken moeten worden. Daarvoor moet je in elkaars leefwereld proberen te komen. Ook in planprocessen wil je graag diversiteit aan tafel krijgen, niet alleen in culturele achtergrond, maar ook maatschappelijk. De grote steden zijn daar al wat verder mee. Dat heeft te maken met de manier van uitnodigen en netwerken opbouwen. Je moet uit je eigen comfortzone willen stappen. En dat geldt zowel voor kunstenaars, beleidsmakers als voor ontwikkelaars. Je moet elkaar eerst leren kennen voordat je samen in een proces kunt komen over de vraag: Wat is de beste ontwikkeling voor deze plek in de stad?

Mijn rol in Leiden met de stadmakers is nog oefenen en proberen in het klein. Als stadsbouwmeester wilde ik eerst de stad leren kennen. De aanpak met de stadmakers was heel fijn. Het heeft mij geleerd om heel snel vanuit verschillende perspectieven naar de stad te kijken.

Er zijn steeds meer initiatieven vanuit de stad om de openbare ruimte beter te gebruiken en om die persoonlijker te maken. Zo kun je het anonieme een beetje doorbreken. Met museum Boerhaave ben ik aan het kijken hoe zij veel meer verbonden kunnen raken met het Bio Science Park. Ook willen zij het Kijkhuis betrekken bij het museum om andere doelgroepen te interesseren. Verder kijken ze naar de buitenruimte en bijvoorbeeld de route naar het station om het museum meer naar buiten te brengen.

Juist wanneer alles in steden generiek en groots wordt, is de behoefte aan het lokale en het persoonlijke heel belangrijk. En kunst en cultuur doen dat. Ook de abstracte kunst. We kennen allemaal de grote vos in Rotterdam en het gigantische aardvarken van Florentijn Hofman in Arnhem. Dat zijn echte magneten! Mensen spreken er af, ontmoeten elkaar en gaan er lunchen. Kinderen gaan er klauteren en klimmen. Ook iconische gebouwen kunnen zo'n functie hebben. Neem het depot van Boijmans in Rotterdam. Daar was heel veel weerstand tegen, maar het resultaat is adembenemend. Dat is ook kunst, maar dan in gebouwde vorm.

In Leiden heb ik heel wat gesprekken gevoerd over hoogbouw. Dat is een heikel punt in de stad. Maar in die gesprekken merkte ik dat het niet zozeer ging om de hoogte, maar om iets anders: "Er wordt iets in de wijk gedropt, daar weten we niks van, de mensen die er komen kennen wij niet, het is niet voor onze beurs. Zijn de mensen die er komen wonen wel betrokken bij onze buurt? Gaan de mensen die daar komen wonen, ook echt hun boodschappen bij ons doen, zodat onze voorzieningen beter worden? Of nemen ze alleen maar ons groen in?"

Ik heb ook gesproken met nieuwe bewoners, die heel emotioneel waren. Het was niet: "Welkom in onze buurt, wat fijn dat jullie er zijn, en zullen we samen hier een mooie gemeenschap maken?" Het was: "Je bent degene die ons groenstukje heeft ingenomen, potverdorie!" Dan ben je nieuw, je komt ergens wonen en je wilt je er thuis voelen, maar door bestaande bewoners word je bejegend als degene die iets komt afpakken. Kunst en cultuur kunnen bestaande en nieuwe mensen met elkaar proberen te verbinden.

Je hebt kunstenaars die kunst als een autonoom vak zien. Die hebben geen behoefte om een rol te spelen in ruimtelijke ordeningsprocessen. Maar je hebt ook kunstenaars die kunst en cultuur als een middel zien om iets anders te bereiken. In Leiden zie je dat bij het PS|Theater. Maar daar zijn er niet zo heel veel van. Toen ik ooit in Overijssel werkte, was Jeroen van Westen zo iemand. Daar wilde ik graag met meer lokale kunstenaars werken, maar het lijstje werd niet langer.

Landelijk wordt steeds vaker aandacht gevraagd voor zachte waarden als kunst en cultuur, landschap en openbare ruimte. Dat wordt nog eens versterkt door de huidige tijdgeest van corona. Het probleem is dat die waarden geen boegbeeld of eigenaar hebben. Misschien moeten die een soort Deltacommissaris krijgen, zoals Wim Kuijken dat was voor water.

Veel mensen zeggen dat er weer een minister van VROM moet komen, van Wonen of van de Verstedelijkingsopgave. Maar dat is weer het oude denken. Stop daar nou eens mee, denk ik dan. Kijk wat een gamechanger is. Maak een minister voor omgevingskwaliteit of een programma voor de leefbaarheid, met een boegbeeld dat erin gaat slagen om daar inhoud en betekenis aan te geven.

In Leiden kun je dat ook toepassen. Dat zou toch geweldig zijn, als meest inclusieve en solidaire stad? We hebben eigenlijk alles in Leiden. Leiden is alles in het klein. Divers van hier tot ginder. Ik zou zeggen: "Word hierin koploper. Blijf niet in je oude systeem hangen. Stel een boegbeeld aan voor de omgevingskwaliteit en leefbaarheid van Leiden." Dat zou van lef en durf getuigen. Misschien moet je de functie van de volgende stadsbouwmeester daarvoor inzetten!"
(Tekst: Pieter van der Straaten)

“Rol van kunst en cultuur opnieuw uitvinden voor de nieuwe stukken stad”

Stedenbouwkundig supervisor Martin Verwoest

“In Leiden hebben kunst en cultuur natuurlijk een lange traditie. En we hebben in Leiden een grote verstedelijkingsopgave. Maar toch ben ik het niet eens met Marjan van Gerwen dat kunst en cultuur nu meer dan ooit nodig zijn. Natuurlijk is het belangrijk dat ze samen opgaan. In Leiden is kunst altijd een onderdeel van de stad, ook omdat de stad een lange historie heeft. Het kan niet zo zijn dat we alléén aan vastgoedontwikkeling doen, of alléén aan verkeersontwikkeling of alléén aan transformatie naar een betere toekomst.

Vroeger was ‘bouwkunst’ de naam voor mijn vakgebied. Tegenwoordig is bouwkunde het woord. Vroeger was de architect iemand die alles ontwierp, van stedenbouwkundig plan tot soeplepel. Tegenwoordig zijn architecten nog maar voor een klein deel van de planontwikkeling verantwoordelijk. Er zijn ook andere deskundigen bijgekomen die hun stempel erop drukken. En niet-deskundigen. Dat heeft op veel plekken tot een behoorlijke verschraving van de architectuur geleid.

Maar er is ook hoop. Er zijn allerlei nieuwe vakgebieden die zich ontwikkelen richting ruimtelijke ordening. Denk aan stimulering van biodiversiteit of de energietransitie. Ook die krijgen een plek in bouwkunde en vastgoedontwikkeling. Dat zijn grote onderwerpen die veel verder gaan dan het stapelen van bakstenen en het ‘wegzetten’ van zo veel mogelijk kamers. Die nieuwe onderwerpen bieden nieuwe ruimte voor integraal ontwerpwerk. En dat biedt ook een kans aan de kunstenaar om een rol te gaan pakken, als verlengde van de ontwerper. Of als opposant van de ontwerper. De noodzaak van kunst staat altijd ter discussie.

Maar op het moment dat kunst een extra lading aan een omgeving kan geven is kunst altijd van waarde.

We hebben geen vaste manier van werken om kunst te betrekken in vastgoedontwikkelingen. Vroeger was dat wel zo met de 1%-regelingen. Daardoor raakte kunst ingebakken in gebouwen, bijvoorbeeld door toepassing van reliëf, glas-inlood of abstracte vormen in de gebouwen. Dat is niet meer vanzelfsprekend. Kunst komt nu vaker vanuit de zijlijn, als extra opdracht binnen in een opdracht.

De waarde van kunst zouden we een vastere plek kunnen geven in onze stadsontwikkeling. Marjan van Gerwen zegt zelfs dat dit het beginpunt zou moeten zijn, als pijler van de stad. Maar zo werkt het niet. Er kunnen ook ander beginpunten zijn voor ruimtelijke ordening. In onze omgevingsvisie hebben we daarom ook verschillende verhaallijnen opgenomen, die naast elkaar staan.

Als kunst en cultuur in deze omgeving zo’n stevige poot hebben, zoals Marjan stelt, dan dienen die opnieuw te worden uitgevonden voor de nieuwe gebieden in de stad. We denken nu bijvoorbeeld na over het Werninkterrein en het gebied rondom de Willem de Zwijgerlaan. Daar maken we nieuwe stukken stad, met heel nieuwe leefomgevingen. Die moeten betekenis krijgen voor de mensen die daar gaan wonen, werken en recreëren. Daarvoor zoeken we niet naar een kopie van de binnenstad, maar wel naar eenzelfde kwaliteit of aantrekkelijkheid. We willen het gevoel creëren dat dit iets aparts is, iets unieks, iets waar je graag voor kiest. Ik vind het aantrekkelijk om na te denken over wat kunst en cultuur in die stukken

stad kunnen toevoegen. Kunst kan als geen ander lading toevoegen aan omgevingen zonder dat dat per se gevraagd is. Als kunst een toefje aantrekkelijkheid is op een onaantrekkelijke omgeving, is de opzet mislukt.

Uiteindelijk gaat het ons altijd om het toevoegen van waarde voor de stad en voor de omgeving. Dat is waar we naar zoeken. We creëren nieuwe leefmilieus, niet het zoveelste huisje of de zoveelste winkel. We willen omgevingen die mensen oprecht gelukkiger kunnen maken en waar men zich kan ontwikkelen. Dat gaat verder dan alleen de basisvoorwaarden, zoals een dak boven je hoofd, eten en drinken en goede scholing. Bij geluk komen ook andere zaken kijken. Dat stijgt uit boven het businessmodel van een ontwikkelaar. Het is bij uitstek een publieke verantwoordelijkheid om die hogere doelstelling na te streven. En kunst kan daar aan een bijdrage leveren.

Een mooi voorbeeld van de waarde van kunst is te zien in Heerlen. Heerlen was een tijd lang een plek waar niemand wilde zijn. En dat besefte Heerlen zich terdege. Ze hebben een krimpende bevolking. Hoe ga je daar dan toch aan aantrekkelijkheid komen? Hoe kun je daar een omgeving maken waar je je geluk kunt vinden? Een lokale kunstenaar, Michel Huisman, kwam met het antwoord. Hij ontwierp een stationsomgeving waar geluksgevoel vergroot kan worden. Inmiddels is dat uitgevoerd. Dat plan heeft positieve reuring gegeven. En ook elders in de stad is Heerlen goed bezig, bijvoorbeeld met rauwere graffitikunst in een achterstandswijk.

In haar essay zegt Marjan van Gerwen terecht dat we af en toe plekken leeg moeten houden. Dat is in de praktijk een groot gevecht. Onze wereld is enorm geordend. Er zijn altijd duizenden anderen die aan lege plekken een invulling willen geven. Als je plekken leeg wilt houden of wilt vasthouden aan andere hogere doelstellingen, moet je dat met iedereen samen vastleggen. En dan komt het vervolgens op programmering aan. Het atrium van het Haagse stadhuis is daar een mooi voorbeeld van. Dat is een prachtige ruimte, maar als er niks gebeurt is het een kale doodskist. Elke week is er iets anders te zien en te beleven. En omdat er telkens iets anders gebeurt, is het interessant om er langs te gaan. Kunst gaat niet

alleen om fysieke aspecten zoals een standbeeld, maar juist ook om niet-fysieke bijdragen aan het publieke leven. Met muziek bijvoorbeeld.

Het essay besteedt ook aandacht aan ontmoetingen tussen mensen. Daar hoort programmering bij en soms deprogrammering. Minder auto's laten rijden bijvoorbeeld. En laat het sportpark ook een keer voor iets heel anders gebruikt worden, voor een heel andere doelgroep die er het leven komt vieren. We hebben steeds minder plekken waar je alle typen mensen van Nederland tegenkomt. Zelfs terrassen worden naar doelgroepen ingericht, met dure biertjes op het ene plein en goedkopere biertjes op het andere. Studenten en ouderen leven gescheiden. Waar vindt de volledige menging van mensen nog plaats? Waar raken mensen nog in gesprek? We zouden veel meer plekken moeten creëren waar je andere mensen tegenkomt dan die uit je eigen omgeving, en dat je elkaar dan ook echt ontmoet. Met tijdelijke kunstwerken kun je daarin veel voor elkaar krijgen."

(Tekst: Pieter van der Straaten)

Impressie: RED Company

'Sinds Thorbecke durft de overheid geen verhaal meer te vertellen met kunst'

Architectuurhistoricus en adviseur cultuurhistorie Matthijs Burger (Erfgoed Leiden en Omstreken)

"Kunst is in Leiden eeuwenlang lang gebruikt om een boodschap te communiceren naar de rest van de wereld. Het hoogtepunt daarvan zie je in de 17e eeuw. Maar dat gaat door tot in de 19e eeuw. Kunst was altijd een zaak van de overheid. Pas met de komst van het liberale bestuur van Thorbecke veranderde dat. Daarvoor werd kunst eigenlijk altijd gezien als iets noodzakelijks bij alle grote opdrachten in de stad.

Vooraf in de 17e eeuw gebruikte het stadsbestuur kunst actief om aan de rest van de wereld te laten zien wat voor stad Leiden was, wat belangrijk was voor de mensen, en hoe het zelfbeeld was van de gemeenschap. Kunst werd gebruikt om de gemeenschap te verbinden. Dat was ook nodig, want er was in korte tijd veel veranderd. De gemeenschap had een nieuwe religie gekregen. Leiden was met andere steden onderdeel geworden van een soevereine natie. De stad groeide snel en er waren enorme politieke verschillen. De stadsgemeenschap moest aan elkaar gesmeed worden en kunst was daarvoor een belangrijk middel.

Het stadsbestuur was in de 17e eeuw opdrachtgever voor veel nieuwe publieke gebouwen. In al die bouwwerken werd met beeldhouwkunst een verhaal verteld. Dat gebeurde met een beeldtaal met boodschappen in meerdere lagen. De iconografie van die kunstwerken is complex en geeft veel ruimte voor interpretatie. Sommige aspecten waren vooral voor de geletterden, een heel klein deel van de bevolking. Zij herkenden goden en godinnen, maar er was ook altijd een laag die door veel meer mensen werd begrepen.

Voorbeelden van de 17e eeuwse iconografie zie je bijvoorbeeld aan de Vierschaar, de Zijlpoort en de Visfontein. In de Vierschaar aan het Gerecht werden gerechtelijke uitspraken gedaan over leven en dood. Daarmee was dat gebouw een belangrijk symbool van het rechtvaardige bestuur, dat inwoners beschermt tegen misdaad. In de Timpaan zie je dat uitgebeeld met Justitia. De Zijlpoort vertelt weer een heel ander verhaal: het verhaal van de weerbare stad die niet alleen welvarend is, maar ook in staat om zichzelf zo nodig militair te verdedigen. De kanonnen in het beeldhouwwerk van de Zijlpoort

---

zijn onderdeel van dat verhaal. Die staan daar alleen als symbool. De Visfontein bood ten slotte niet alleen vers water voor de visvrouwen, maar verbeeldde ook de welvaart van de stad en de verbinding met de zee.

In de 17e eeuw heeft de stad ook opdracht gegeven voor tal van schilderijen. Daarin zie je veel symboliek over het wijze stadsbestuur dat voor zijn inwoners grote welvaart tot stand heeft weten te brengen. Vergelijkbare symboliek zag je in het stucwerk en het meubilair van stadhuis van vóór de stadhuisbrand.

In de 18e eeuw komt er nauwelijks kunst bij. De stad groeit niet meer en het stadsbestuur heeft geen geld om grote opdrachten te geven. Er komen nauwelijks nieuwe gebouwen bij. Een van de weinige grote opdrachten uit die tijd is de bouw van het Weeshuis. Daar zie je in het beeldhouwwerk de zorg van de stad voor haar kinderen. Verder blijft het opdrachtgeverschap beperkt tot wat schilderijen. Als er verder nog grote kunstopdrachten worden gegeven, gebeurt dat door particulieren. Het was niet dat men niet wilde, of dat het belang van kunst niet werd gezien. De mogelijkheden ontbraken.

Pas in de tweede helft van de 19e eeuw trekt de economie weer wat aan. Inmiddels is dan ook de houding van de overheid ingrijpend veranderd. Daarin zie je de invloed van Thorbecke terug, die in Leiden heeft gewoond en gewerkt. Kunst is geen zaak meer van de overheid. Opdrachten waarmee de overheid een verhaal wil vertellen, drogen op. Er worden wel weer meer bouwopdrachten gegeven, maar daarin speelt kunst geen belangrijke rol meer. Er zit geen iconografische boodschap meer in. Dat zag je bijvoorbeeld bij de Stadsgehoorzaal. Dat was een behoorlijk kostbaar uitgevoerd gebouw. Daarmee liet het bestuur zien dat de stad cultureel meedoet. Het gebouw bevatte veel versiering met tierelantijnen die later trouwens weer grotendeels zijn weggehaald. Die versiering diende alleen ter verfraaiing en dat mocht best wat kosten.

Verfraaiing van de architectuur zie je in die periode ook in scholen. Tenminste, in de scholen voor de betere stand. Een voorbeeld daarvan is de meisjes-HBS aan de Garenmarkt. Die is rijk uitgevoerd. Een groot verschil met de sobere school aan het

Glas-in-beton, Stationsplein 107

eind van de Groenesteeg, bij het Lakenplein. Daar werden de kinderen van de onvermogenende ouders in grote klassen samengepropt.

Na de Eerste Wereldoorlog zie je weer meer kunst met betekenis binnendringen in publieke gebouwen. In de voormalige HBS aan de Hoge Rijndijk, nu het Bonaventuracollege, zie je bijvoorbeeld glas-in-lood en beeldhouwwerk. De uil wordt er gebruikt als personificatie van wetenschap en kennis. Maar het hoogtepunt uit deze periode is zonder twijfel het nieuwe stadhuis. Na de stadhuisbrand wordt een prijsvraag uitgeschreven voor de herbouw. Alle indieners zie je aandacht besteden aan kunstwerken. Kunst wordt er ingepast in de architectuur, in het interieur en het exterieur. Daar zie je beelden en sluitstenen met allemaal betekenissen. Daarmee is het stadhuis ons grootste publieke kunstwerk uit het interbellum. We zitten dan nog volop in de crisis. Toch trok het stadsbestuur grote bedragen uit voor het stadhuis. Het is wonderbaarlijk dat de raad daar zonder al te veel morren mee heeft ingestemd. Fascinerend is dat. De meerderheid schaarde zich achter het

Glas-in-beton, Stationsplein 107

college dat vond dat de waardigheid van de stad een fraai en kostbaar interieur nodig heeft. Nu durft geen hond dat meer te zeggen. Alles moet nu vooral functioneel zijn. Politici willen vooral niks gek. Dat zie je ook aan het huidige Stadskantoor. Dat gebouw is utilitair en autonoom. Het wordt gehuurd door de gemeente. Het vertelt geen verhaal meer.

In de wederopbouwperiode komt de idee op dat er een nieuwe mens komt, die op een nieuwe manier gaat wonen en leven, en dat kunst kan helpen met het opbouwen van de nieuwe samenleving. Kunst moet de binding van mensen versterken, de mens verheffen en opvoeden. Veel wederopbouwkunst is daarom figuratief. In Leiden zien we dit ook terug in scholen. Vooral bij openbare scholen zijn er tegeltableaus en beeldhouwwerken die de nadruk leggen op de opvoeding van kinderen. Kind mogen zijn, mogen spelen en onderdeel zijn van de samenleving zijn daarin belangrijke onderdelen.

Tijdens de wederopbouw spoelt er ook een golf herdenkingskunstwerken over Nederland heen. Ook daarvan hebben we voorbeelden in Leiden. Herdenking van de Tweede Wereldoorlog was een van de laatste fenomenen waarbij uiting moest worden gegeven aan een breed gedeeld gevoel in de samenleving. Over de noodzaak om helden en slachtoffers te gedenken met beeldhouwwerken bestond geen enkele discussie. Het paste in een lange traditie waarin je als gemeenschap zegt: "Dit zijn wij, dit vinden wij en dit verbeelden wij."

Na de oorlogsmonumenten zie je eigenlijk geen kunstwerken meer die eenduidig een algemeen gedeeld verhaal vertellen. De kunst wordt ook abstracter. Bij figuratieve kunst staat een verhaal centraal dat bedacht is door degene die het kunstwerk heeft laten neerzetten. Vrije kunstenaars keken vaak neer op kunstenaars die daarin meegingen: "Die laten zich gebruiken voor iemand anders' verhaal!" Bij abstracte kunst heb je een dialoog tussen kunstwerk en beschouwer. De interpretatie van het kunstwerk komt veel meer bij die beschouwer te liggen.

Een van de eerste grote kunstwerken in Leiden die in onze beleving echt abstract zijn, is het glas-in-beton in Stationsplein 107. Je ziet geen personen, mensen of planten meer, maar kleurcomposities. Dat is een bijzonder kunstwerk, ook nationaal. De opdracht kwam overigens niet van de stad, maar van het Rijk, want het was het Rijksbelastingkantoor.

Vanaf de jaren '70 verdwijnen de gebouwgebonden kunstwerken bijna helemaal. Dat komt door de toepassing van andere architectuur en door ander materiaalgebruik in de bouw. Ook de vanzelfsprekendheid van kunst in publieke gebouwen neemt af. Opdrachten waarin de beeldend kunstenaar en architect samenwerken verdwijnen zo goed als volledig. Er blijft nog wel kunst toegevoegd worden aan de openbare ruimte, maar daarvan heb ik eigenlijk geen goed overzicht.

'Een van de belangrijkste verschillen tussen de huidige rol van de overheid en de overheid in de 17e eeuw zit in het opdrachtgeverschap. Nu wordt dat in handen

gelegd van commissies. Dat is een enorm verschil met de 17e eeuw. Toen had je geen commissie tussen het politieke bestuur en de kunstenaar. Het bestuur gaf de opdracht en bepaalde wat er moest komen. De politici en bestuurders van vandaag zijn vaak heel bang om zich inhoudelijk met kunst te bemoeien. Ze deinzen achteruit, ze vinden niks en ze schuiven een commissie naar voren. Dat is echt nog een echo van Thorbecke. Dat zit zo ontzettend diep in onze samenleving! Een bestuurder die een kunstwerk wil, doet daarmee een uitspraak. Blijkbaar is dat heel eng.”
(Tekst: Pieter van der Straaten)

“Langdurige processen van stedelijke ontwikkeling? Kom maar op!”

Beeldend kunstenaar Peter Zuur

Foto ArchitectuurNL (2019)

“Meer samenwerking van kunstenaars met architecten en omgekeerd. Dat zou ik heel goed vinden. Dat levert betere architectuur op, denk ik. Architecten zijn over het algemeen heel technocratisch. Ze zitten heel strak binnen hun budgetten. Daardoor lijken buitenwijken in Nederland ook allemaal op elkaar. Kunstenaars zouden de vormgeving daarvan kunnen veranderen, met hun persoonlijke toevoegingen. Dat helpt tegen de eenvormigheid die je nu overal ziet.

De woningbouw uit de jaren ‘20 en ‘30 in Nederland was wél bijzonder. Daar zat een plan achter, vanuit een visie van vooruitgang. Een socialistisch idee. Dat heeft heel mooie buurten opgeleverd. Niet alleen in Amsterdam, maar ook in Leiden, zoals de Tuinstad. En mensen beginnen nu in te zien dat je best bijzondere architectuur hebt in de Kooi. Dat gevoel heb ik in de Stevenshof nog nooit gehad.

Als kunstenaar zou ik het geen bezwaar vinden om onderdeel te zijn van een langdurig proces van stedelijke ontwikkeling. Sterker nog, ik zou dat interessant vinden. Kom maar op! Ik zou kijken of het sneller kan, wat de bottlenecks zijn, hoe je met schoonheidscommissies kunt omgaan. Dat lijkt me een ongelooflijke uitdaging, die leuk is om aan te gaan.

Neem het Werninkterrein. Daar zou ik proberen een écht unieke buurt te bouwen, die los staat van de andere buurten in Leiden. Je moet duidelijk maken waarom de huizen daar staan. Ze moeten een relatie hebben met die plek aan het water en met de geschiedenis daarvan. Die is schitterend. Daar heb je bijzondere architectuur voor nodig. En kunst. Daar mogen ze mij voor bellen.

Kunstenaars zijn er beter in dan architecten om de grenzen op te zoeken en om daar overheen te gaan. Architecten zijn eerder geneigd omgekeerd te denken: “Dit kan niet en dat kan niet en dus doen we het maar zo, want dat is gemakkelijker.” Kunstenaars draaien dat om. Zij kijken meer naar wat er wel kan.

Misschien ben ik een van de weinige mensen die de nieuwe Lakenhal mooi vind. Bij een project als de Lakenhal weet je van te voren dat het een enorm gezeur

wordt om zo’n gebouw neer te zetten. Ga dan ook meteen tot het uiterste, denk ik dan, want je weet dat je toch wel gezeik krijgt. Het mag nog extremer.

Mensen kunnen vaak moeilijk van te voren inschatten hoe iets wordt. Bij kunst in de openbare ruimte leidt dat vaak tot moeilijkheden. Zelf had ik eens een opdracht voor muurschilderingen. Dat is helemaal ontspoord. Ik had tekeningen laten zien. Die vonden mensen uit de buurt niet mooi. Dan krijg je boze reacties. De krant wordt erbij gehaald. Dat levert misschien moeilijkheden op, maar dat betekent niet dat je niet aan kunst zou moeten doen. Soms heeft kunst tijd nodig om aan te slaan in een stad of een wijk.

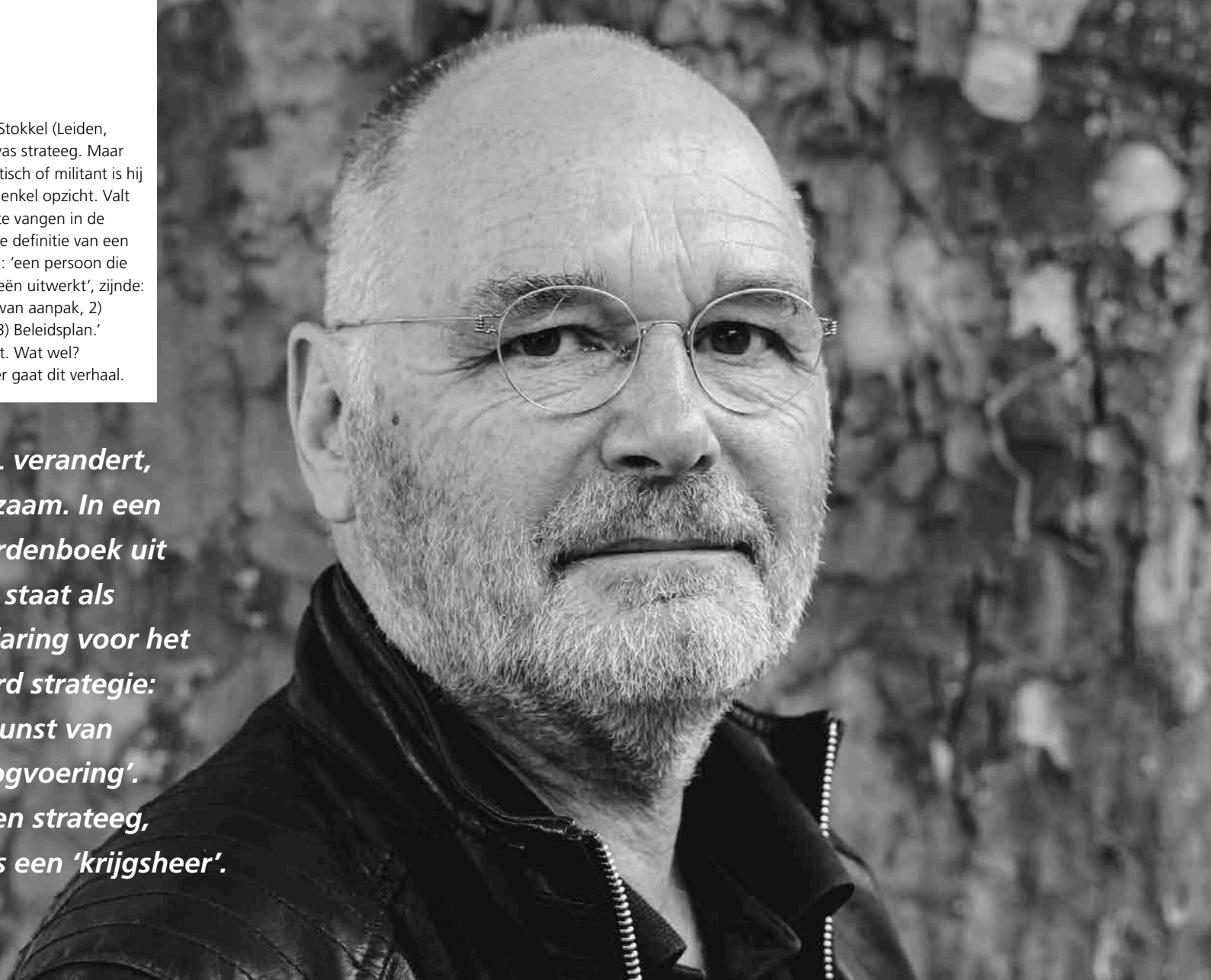
Als kunstenaar heb je altijd te maken met het poldermodel. Dat is een handicap. In de openbare ruimte willen mensen vaak beelden die heel herkenbaar zijn. Als je abstractere of gekkere beelden gaat neerzetten kan dat soms tot heftige conflicten leiden. Dat gebeurde met de kubus van Piet Hein Stulemeijer op de Garenmarkt. De pisbak. Niemand vond dat een mooi beeld. Maar kunst mag mensen op het verkeerde been zetten. Vaak valt het uiteindelijk erg mee en gaan mensen juist van zulke kunstwerken houden. Dat zie je bijvoorbeeld bij de Waslijn naast de Willemsbrug in Rotterdam.

Voor de stad blijft architectuur een van de belangrijkste vakken. Daarmee maak je leefplekken waar mensen graag blijven. Een dak boven je hoofd is daarvoor niet voldoende. Een plek moet landen in de zielen van de mensen die er gaan wonen. Waar je weinig liefde ziet in de architectuur, zie je ook weinig liefde in een wijk.

Het zou mooi zijn om als kunstenaars weer meer samen te werken met architecten, zoals in de 17e eeuw gebeurde. De verhalen van de stad van vandaag kun je ook vertellen met abstracte vormen. Het zou fantastisch zijn als dat meer zou gebeuren. Niet alleen met beeldend kunstenaars, maar ook met mensen uit de filmwereld, muziek en schrijvers. Maak het groter. Maar dan moet de politiek ook een beetje meewerken. Ik doe er graag aan mee.”
(Tekst: Pieter van der Straaten)

Ronald Stokkel (Leiden, 1954) was strateeg. Maar militaristisch of militant is hij in geen enkel opzicht. Valt hij dan te vangen in de moderne definitie van een strateeg: 'een persoon die strategieën uitwerkt', zijnde: '1) Plan van aanpak, 2) Beleid, 3) Beleidsplan.' Ook niet. Wat wel? Daarover gaat dit verhaal.

***TAAL verandert,
langzaam. In een
woordenboek uit
1897 staat als
verklaring voor het
woord strategie:
'de kunst van
oorlogvoering'.
En een strateeg,
dat is een 'krijgsheer'.***

Ronald Stokkel, 'de man van 80 miljoen', blikt terug op zijn werk voor Leiden

'Betrek kunstenaars meer bij de ontwikkeling van de stad'

Geen afscheidsreceptie voor Ronald Stokkel, in deze tijd van pandemie. Wel: een afscheidsinterview. Over: ....., Nieuw Leyden en zijn manier om Europese miljoenen binnen te halen.

De wereld verandert, razendsnel. Wie in 2019 met pensioen ging, na veertig jaar trouwe dienst, kon rekenen op een groots afscheid: met honderd, misschien wel tweehonderd genodigden, een kort symposium, lofredes, drankjes en hapjes, ca-deautjes. Wie een (corona)kalenderjaar later vertrekt, moet het doen met e-mails, appjes, telefoontjes, filmpje. En hooguit een boekje, dit boekje, voor Ronald Stokkel.

Daar zit hij, een man in de herfst van zijn leven (nee, nog lang niet de winter!), aan een tafeltje in eet- en drinklokaal 'Leidse Lente'. Voor een afscheidsinterview, in plaats van zijn afscheidstoespraak.

Heb je een les, een advies voor je opvolgers, voor de nieuwe generatie strategen bij de gemeente Leiden?

"Nee. Alles wat je aan wijsheid aan collega's wilt meegeven, klinkt meteen zo lullig. Ik zou zeggen: neem de vrijheid om te werken op de manier die bij jou past. Dat heb ik ook altijd gedaan. En volgens mij is dat aardig gelukt."

"Maar vooruit, toch een paar suggesties dan, omdat je zo aandringt. Omring je met collega's met wie het fijn en safe samenwerken is en blijf hen trouw. En daarnaast: wees loyaal, maar niet altijd beschikbaar, en vertrouw op je eigen kennis en kunde."

Ziezo, klaar met de toekomst! Kunnen we meteen een duik in het verleden nemen?

"Nee, inhoudelijk heb ik wel zoiets als een boodschap, een oproep. Tegen het college van b en w, tegen raadsleden, tegen de ambtelijke organisatie zou ik willen zeggen: betrek vooral ook kunstenaars bij de verdere ontwikkeling van de stad! In de hele Randstad is de druk op de ruimte enorm, en niet in de laatste plaats in Leiden, als dichtbebouwde stad. Leven in de stad is populair, de groei zet door. Maar ik maak me zorgen over het omslagpunt. Wanneer is het helemaal niet meer zo fijn om in een stad als Leiden te wonen? Omdat het verkeer overal vast staat, omdat mensen te dicht op elkaars lip wonen, omdat de binnenstad helemaal is overgenomen door horeca en studenten, omdat je je nek breekt over de fietsen die overal schots en scheef staan en liggen."

Welke rol kunnen kunstenaars spelen op de groeiende stad leefbaar te houden?

"Kunstenaars kunnen tegenwicht bieden aan het rendementsdenken. Het gaat mis als je iedere vierkante meter wilt volbouwen en daaraan zoveel mogelijk geld wilt verdienen. Het gaat vooral ook om de kwaliteit van de leefomgeving. Het gemeentebestuur is de enige kracht die over alle belangen heen kijkt en zoekt naar een evenwicht tussen economische en maatschappelijke en culturele belangen. Kunstenaars kunnen creativiteit toevoegen aan de besluitvorming: verrassende ideeën, dwarse gedachten om de discussie te voeden, tekeningen, schetsen, kunstwerken die je aan het denken zetten."

Waarom spelen kunstenaars die rol niet al?

“Dat vraag ik me ook wel eens af. Kunstenaars zijn vaak nogal persoonlijkheden, individualisten, die creatief zijn in hun eigen denken en werken.”

Dat geeft te denken: Leidse architecten zijn actief in de stad via hun RAP, het Rijnlands Architectuur Platform. Leidenaren met historische belangstelling roeren zich flink via de historische vereniging Oud Leiden.”

Maar geëngageerde Leidse kunstenaars zijn er weinig. Hoe kunnen we dat veranderen?

“Daar ga ik eens over nadenken. In ieder geval helpt het al wanneer kunstenaars door de gemeente meer worden uitgedaagd om mee te denken en mee te doen.”

RONALD STOKKEL was veertig jaar ambtenaar en is zelf kunstenaar, sinds ruim vijftien jaar. Of, misschien vindt hij het zelf fijner om te zeggen: hij maakt etsen - een passie waaraan hij zo'n anderhalve dag per week besteedt. In ieder geval staat zijn 'etsmeesterschap' voor méér dan alleen een hobby. De ontdekking van dit artistieke ambacht markeert een breukvlak in zijn werkende bestaan. Zo is dat gekomen: “Eind 2003 kwam ik met een burn-out thuis te zitten. Jarenlang had ik te veel tijd en energie in m'n werk gestoken. Ik was té ambitieus geweest, ik had het allemaal veel te leuk en te interessant gevonden.”

Wat maakte het werk voor jou zo intens en meeslepend?

“Tot 1994 was ik bezig met volkshuisvesting. We waren volop in gesprek met woningbouwverenigingen, met de provincie, met Den Haag, om zoveel mogelijk sociale huurwoningen bij te bouwen. In de eerste helft van de jaren '90 ontwikkelde zich een nieuwe visie op stadsvernieuwing: het moest om méér gaan dan alleen bouwen, bouwen, bouwen. Interactieve beleidsvorming, sociale vernieuwing: dat soort begrippen doken toen op.”

Dat klinkt nog niet intens en meeslepend.

“Nee, maar dat was het wel! Ik kreeg in die jaren een nieuwe baas, Joke de Jong, die me naar de Slaaghwijk stuurde. Ze zei: ga jij daar maar eens in gesprek met bewoners. Gewoon: aanbellen en vragen wat de mensen van hun wijk vinden, wat ze als problemen ervaren en of wat ze daar als oplossingen zien. Dat heb ik gedaan. En ik bracht heel veel verschillende partijen rondom de tafel bij elkaar: bewoners, de wijkagent, de huisarts, welzijnswerkers, juffen en meesters van de scholen, de dominee en de imam. Ik heb het geweldig gevonden om met al die verschillende mensen te werken en echt tot concrete resultaten te komen. Dat was wat je gerust een uitdaging mag noemen.”

Met als resultaat?

“Ik noemde de Slaaghwijk als voorbeeld, maar heel Leiden-Noord was uiteindelijk mijn werkterrein. Er ontstond een nieuwe visie voor het hele gebied. En we leerden dat je zo'n visie niet als blauwdruk moet willen maken: één keer schetsen maken, plannen erbij schrijven, en klaar - zo dus niet. Voortdurend moet je met alle betrokkenen in gesprek blijven, eindeloos moet je door de wijk blijven fietsen. Dat heb ik met hart en ziel gedaan. Ik ken dit deel van Leiden als m'n broekzak, ik kom er vandaan, ik ben er geboren, in de Lusthoflaan. Mooie naam, hè!”

Kun je nu zeggen: ik heb mijn stempel gedrukt op Leiden-Noord zoals het nu is?

“Deels wel, deels niet. Wij dachten nog dat we het deel rondom de Groenordhallen konden transformeren tot een nieuwe economische hotspot. Dat de hallen gesloopt zouden worden, hadden we toen nog niet voorzien. Maar de overkluizing van de Willem de Zwijgerlaan op twee plekken, de vernieuwing van de Kooi, de nieuwe hoogbouw op diverse plekken - ja, dat zat allemaal wel in de plannen die vanaf de jaren '90 ontstaan zijn. Uiteindelijk heb je een jaar of vijftien à twintig nodig om te komen van de eerste ideeën tot en met de realisering.”

En dus: 'De Kooi is mooi, dankzij deze Kooi-boy?'

“Nee, dat hoor je mij niet zeggen. Daar hebben zoveel mensen aan gewerkt, dat heeft zo lang geduurd, en die vernieuwing is nog niet af, ik kan niet direct beweren dat dit nu 'mijn kind' is.”

Foto: MVRDV

Als je één ding moet noemen waarvan je zegt: 'Dát is de steen die gemeenteambtenaar Ronald Stokkel wél heeft verlegd in een rivier op aarde', wat is dat dan.

“Dan noem ik Nieuw Leyden, op het voormalige slachthuisterrein. Dat is in zijn ontwikkeling en uitvoering echt een hele vernieuwende klus geweest. Daarvan kan ik echt zeggen: dat is nu helemaal zoals ik het voor me zag en hoopte dat het zou worden. Op zo’n manier een nieuwe wijk ontwikkelen had geen van de betrokkenen ooit meegemaakt: kavels uitgeven, bewoners zelf met hun ontwerp laten komen, auto’s weg van de straat. En dan pal gaan staan voor die aanpak, en niet toegeven aan enorme druk van iedereen die het anders gewend was en riep: dit is tegen de regels voor zus-en-zo, we moeten ingrijpen, het wordt een rommel-tje. Nou, een bende is het dus niet geworden, integendeel. Ik ben er trots op.”

EN TOEN, eind 2003, kwam de vlamme stadsvernieuwer Ronald Stokkel een half jaar lang uitgeblust thuis te zitten. Het is wellicht de valkuil van gedreven mensen, die een periode van bezinning nodig hebben om hun mentale ambities weer met hun fysieke conditie in balans te brengen.

“Ik heb een hoop geleerd in dat halve jaar”, blikt hij terug. „Ik had hulp van een goede psycholoog. Hij leerde me anders naar mezelf te kijken en naar alle druk die ik mezelf oplegde. Hij gaf me ook hele bruikbare praktische tips. Koop een hele kleine aktetas, waarin je maar een paar stukken kunt meenemen. Ik liep altijd te zeulen met een enorme tas vol papier. En laat je tas in de gang bij je jas, neem ‘m verder niet mee naar binnen. Ik moest leren ook afstand te nemen van mijn werk.”

“Zijn liefde voor etsen maken en beeldende kunst ontwikkelde zich ook in deze maanden van reflectie. „Ik liep langs Ars, ik zag dat er een expositie was en ging naar binnen. Wat ik zag, raakte me. Ik nam een foldertje mee over teken- en schilddercursussen. Ik dacht: misschien is dat iets voor mij, ik besepte dat ik mijn tijd anders moest gaan verdelen, ik moest 's wat meer met m'n handen gaan doen. Op die manier is het etsen op mijn pad gekomen.”

Heb je, toen het weer beter ging, meteen een gooi gedaan naar een functie als cultuurambtenaar bij de gemeente?

“Nee, ik had tijd gehad om eens goed na te denken, en ik nam mezelf voor: ik ga Europese subsidies binnenhalen voor Leiden. Bij de ontwikkeling van Nieuw Leyden had ik kort tevoren een bedrag van 9 miljoen euro van het ministerie van VROM binnengehaald, het hoogste bedrag dat in die tijd beschikbaar was voor een dergelijk project. Ik wist dat er ook in Brussel een hoop geld te halen was, waarnaar de gemeente Leiden nooit een gooi deed. Ik dacht: dat is niet zo handig, ik zal dat geld daar 's gaan ophalen.”

Goed idee!

“Daar dacht mijn toenmalige baas anders over, helaas had hij er niet veel van begrepen. Hij zei: ik heb erover nagedacht, dit wordt je volgende functie, en hij kwam met een of ander baantje dat totaal niet bij me paste. Ik zei: dat treft, ik heb net ook maandenlang de tijd gehad om na te denken en ik weet precies wat ik nu ga doen, en dat is: geld uit Brussel binnenhalen voor de ontwikkeling van het biosciencepark en andere grote projecten in de stad. Die baas zei: dat vind ik geen goed idee. Ik zei: ik wel - en ik ben het gaan doen.”

Zo eenvoudig ging dat?

“Nee, natuurlijk niet, dat is nog wel even een strijd geweest. Nieuwe dingen bereik je altijd struikelend: je valt een keer en je staat weer op. Daar leer je dan van, dan denk je: volgende keer kan ik dit beter anders aanpakken. Maar intussen wel: stug volhouden. Ik wist dat veel gemeenten miljoenen weghaalden uit Brussel. De gemeente Leiden probeerde het niet eens! Zo goed als niemand was er mee bezig in

die jaren. Dan kun je mij niet uit m'n hoofd praten dat wij als gemeente Leiden ook iets te zoeken en te winnen hadden in Brussel.”

“Het vreemde bij vernieuwing is: de grootste weerstand heb je altijd intern te overwinnen, binnen je eigen organisatie. In Brussel, bijvoorbeeld, leerde ik vrij snel de weg kennen: er zijn daar gewoon behulpzame mensen en fondsen, waarvoor je aanvragen kunt indienen. Maar binnen de gemeente moet je zo'n aanvraag afstemmen met Jan en alleman, iedereen heeft z'n eigen stokpaardjes, de ene collega denkt het beter te weten dan de ander, het vergt een hoop tact en geduld om in dat gekakel overeind te blijven.”

Wat is jouw geheim om interne weerstand te trotseren?

“Daarvoor bestaat, denk ik, niet één recept. Iedereen werkt op z'n eigen manier. Mijn manier was: exact bepalen waar je wilt uitkomen en met jezelf afspreken 'ik ga het regelen, het zal me lukken!' Maar naar buiten toe niet al te hoog van de toren blazen. Bij iedereen binnenlopen en gesprekken voeren, vooral een-op-een. Jezelf niet te veel vastleggen in allerlei vergaderingen en verslagen, zodat je maximaal wendbaar blijft. Lukt het linksom niet, dan kun je nog altijd rechtsom bij je doel uitkomen. En bovenal: nauw blijven samenwerken met de goede en prettige collega's die ik in het begin al noemde.”

Heb je ooit uitgerekend hoeveel je op jouw manier voor Leiden hebt binnengehaald?

“Ja, toevallig heb ik die rekensom wel eens gemaakt. De teller staat op ruim 80 miljoen euro. Laten we zeggen dat de gemeente zo'n 5 miljoen euro salaris in mij geïnvesteerd heeft. Dan heeft de stad zo'n 75 miljoen aan mij verdiend. Niet slecht, toch?”

Tekst: Gijsbert van Es.

Van Kunst en Versiering

'Slotbeschouwing door Laus de Jonge'

Mooie bijdragen tot zover. Leerzaam, inspirerend, prikkelend en provocerend af en toe - en zonder uitzondering zeer betrokken bij het thema Kunst in de Leidse publieke ruimte. In het hiernavolgende een poging om de opbrengst enigszins te bundelen aan de hand van een aantal thema's, daarbij vrijpostige interpretatie niet altijd schuwend, waarin nuances soms sneuvelen, bronnen niet systematisch vermeld en citaten niet altijd voorzien van aanhalingstekens, met af en toe een eigen geluid.

Maar eerst: Kunst in de openbare ruimte, wat is dat ongeveer?

Hoewel saai, moeten we het eerst even over wat begrippen hebben. In vrijwel alle bijdragen wordt gesproken over kunst en cultuur. In deze bijdrage heb ik het vooral over Kunst (met grote K), want als we cultuur opvatten als alles wat niet natuur is, dan is de openbare ruimte zelf ook cultuur en dan wordt het wel heel ingewikkeld.

Kunst dus, in brede zin.

Dan is natuurlijk de vraag wat is Kunst?

De verleiding is groot om hier eens goed voor te gaan zitten, maar nee, dat gaan we niet doen. Kunst is bovendien een relatief begrip: het eerste volledig zwarte doek (Zwart Vierkant van Kazimir Malevits) is ontegenzeggelijk Kunst; als ik nu hetzelfde doe is het dat niet (Ceci n'est pas de l'art). Kunst moet dus uniek zijn (hoewel: als we in Leiden op elke straathoek een kop van Rembrandt neerzetten, dan is de veelheid juist weer de kern van het kunstwerk). Maar niet al wat uniek is, is Kunst. Moet Kunst mooi zijn? Nee dat lijkt me geen houdbare voorwaarde, al was het maar omdat over mooi en lelijk te twisten valt en opvattingen daarover in de loop der tijden verschuiven. Maar lelijke Kunst is nog altijd wat anders dan maar-wat-aangerommel. Kunst - en hier wordt het tricky - moet wel niveau hebben - hoe lelijk of ontoegankelijk ook. Van echte kunst moeten de ambachtelijkheid, het vakmanschap, de beheersing van het materiaal, de oorspronkelijkheid en het talent

van de maker afspatten. Dat maakt de Free Jazz van Ornette Coleman anders dan het blazen van een kind op een mondharmonica. Kwaliteit en uniciteit, en de bedoeling van de kunstenaar om met ziel en zaligheid iets bijzonders te maken onderscheidt Kunst van kunstjes, van kitsch, van versiering, van massaproductie.

Terug naar de vorige bijdragen. Daar weliswaar geen definities, wel verschillende verschijningsvormen van Kunst in de openbare ruimte. Uiteraard Het Kunstwerk in de publieke ruimte - zowel in de open lucht (mooie voorbeelden van Marjan van Gerwen), als in voor publiek toegankelijke gebouwen - mooie voorbeelden van Matthijs Burger. Ook het bijzondere gebouw kan een kunstwerk zijn, bijvoorbeeld De Pot in Rotterdam: het nieuwe Depot van Boijmans Van Beuningen.

Hilde Blank, Martin Verwoest en Marjan van Gerwen noemen daarnaast ook de openbare ruimte als podium. Minder voor de hand liggend misschien, maar ze zetten daarmee wel de deur open naar andere kunstdisciplines in de openbare ruimte dan alleen de - vaak wat meer statische - beeldende kunst.

De openbare ruimte: van vijandige onderwegplek naar uitnodiging tot aangenaam verpozen

De Vlaamse schrijver Joost Vandecasteele omschrijft de openbare ruimte in veel grote steden als een vijandige onderwegplek. Vijandig omdat het de verblijfplaats is van onguere types, een onderwegplek omdat het primair gericht is op verplaatsing, van woning naar werk, van werk naar winkel, van parkeergarage naar snelweg. Niet een plek dus om langer dan noodzakelijk te verblijven.

Publieke ruimte is pas een publieke ruimte als er publiek komt, en dat gaat niet vanzelf. Stedelijk ontwerpers en architecten kunnen mensen niet dwingen om gebruik te maken van de publieke ruimte - fantastische ontwerpen leveren nog geen fantastische stad op - maar een omgeving kan daar wel degelijk toe uitnodigen. Uitnodigen tot verblijven, zitten, lopen, mijmeren, spelen, en wel ja, ook tot

---

sporten. Een goed functionerende openbare ruimte is een plek van geplande en ongeplande ontmoeting, verbinding, uitwisseling van mensen, functies, gebeurtenissen; die elkaar versterken, maar evenzo goed kunnen botsen. Deze dynamiek onderscheidt de stad niet alleen van een dorp, maar ook van een verzameling losse gebouwen met de publieke ruimte slechts als onderwegplek (van de maquette dus van Marjan). Een goed functionerende openbare ruimte verrijkt de omgeving, het voegt in de woorden van Martin waarde toe en draagt daarmee in het beste geval bij aan geluksbeleving.

Reikwijdte van Kunst in de publieke ruimte

De vraag is vervolgens welke rol de Kunst kan of zelfs moet spelen in die tot dynamiek uitnodigende omgeving (en welke rol de kunstenaar heeft, maar daarover later meer). Laten we beginnen met een spoiler, met dank aan Martin Verwoest: Kunst is niet een toefje aantrekkelijkheid op een onaantrekkelijke omgeving. Anders gezegd: Kunst zal de vijandige onderwegplek niet kunnen veranderen in een omgeving waar mensen graag verblijven, Kunst kan een teveel aan schots en scheef liggende fietsen niet compenseren.

Maar binnen deze beperking, zien alle voorgaande personen belangrijke toegevoegde waarde van de Kunst in de openbare ruimte. Een kleine bloemlezing: Kunst kan een extra lading geven aan een omgeving; kijken naar Kunst als moment van bezinning, van rust; als confrontatie met iets waar je niet om gevraagd hebt; kennismaking met het onbekende, met iets gaan zien zoals je het nog niet eerder had gezien. Kunst ook als uiting van meerstemmigheid en diversiteit die nu eenmaal bij een stad horen.

Deze waarden veronderstellen overigens wel dat het om uniek, bijzonder werk gaat. Weer een borstbeeld van Rembrandt of Lorentz zal, hoe goed gemaakt ook, vermoedelijk niet veel mensen verleiden tot het inhouden van de pas. En die uniciteit is ook om een andere reden belangrijk: het brengt het persoonlijke (het menselijke?) terug in het grootstedelijke. Een bijzonder kunstwerk wordt - op den duur - onderdeel van de identiteit van de stad, en verbindt daarmee ook de stad met de bewoner. Je zou kunnen zeggen dat een bijzonder kunstwerk in zekere zin tot een

grotere intimiteit leidt tussen stad en bewoner. Dit kunstwerk hoort bij deze stad en alleen bij deze stad - en dus ook bij mij als stadsbewoner.

Kunst wordt daarnaast door sommigen ook een verbindend effect toegedicht. Wellicht, maar tegelijkertijd kan Kunst ook verdelen natuurlijk, zeker in een tijd waarin ieders eigen gelijk vanzelfsprekend is. De verbindende kracht van Kunst moet dan ook vooral gezocht worden in de uitwisseling, van ideeën, opvattingen, schurend debat, botsing en kortsluiting die nu eenmaal horen bij een dynamische stad.

Kunst wordt in verrassend veel bijdragen genoemd als tegenwicht tegen de doelmatigheid, tegen rendementsdenken, de dictatuur van het budget, tegen het primaat van het nut. Kunst als ondoelmatige waarde in zichzelf dus, als erkenning dat de humane stad meer is dan de match van ruimtelijke behoeften en budget.

Spoiler 2. Een Kunstwerk kan een omgeving versterken, kan eigenstandig immateriële waarde toevoegen, kan bijdragen aan de stedelijke dynamiek, deze misschien zelfs entameren, bijdragen ook aan de identiteit van de stad, kan betekenisvol zijn voor inwoners, bijdragen aan een stad waar de menselijke ervaring uitgangspunt is. Maar een omgeving kan een kunstwerk ook vernietigen: de blauwe kubus van Piet Hein Stulemeijer, ooit geplaatst op de stoep tussen de parkeerplaats op de Garenmarkt en de Korevaarstraat, een typische onderwegplek, nodigde vanwege de locatie niet uit tot verblijf, tot bezinning, maar wel tot vandalisme van ongure types en het ledigen van blazen en erger van voorbijgangers. De Pisbak, het zegt genoeg. Omgeving en Kunstwerk zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De boodschap van Kunst

Hoe ondoelmatig ook, Kunst lijkt altijd wel wat te vertellen te hebben. Erkenning en herdenking zijn voor de hand liggende voorbeelden (en de Leidse koffers van Ram Katzir laten prachtig zien dat herdenking niet altijd saai hoeft te zijn). Matthijs laat in zijn historisch overzicht zien dat Kunst vroeger vaak door de overheid werd gebruikt om een verhaal te vertellen; verbeelding van gerechtelijke uitspraken en opvoedkundige boodschappen in schoolgebouwen zijn daar voorbeelden van.

Soms is de boodschap meer impliciet, gaat het vooral om de symbolische waarde: zoals de Kunst in het Leidse stadhuis die de waardigheid van de stad uitdraagt.

Daarnaast is er nog een ander soort boodschap, veelal onbedoeld, maar daarom niet minder belangrijk. Het gaat dan niet om de boodschap van de kunstenaar of van het kunstwerk zelf maar die van de opdrachtgever, vaak de lokale overheid. Wie voorstelt de publieke ruimte te verrijken met een beeld van een verdienstelijke medeburger zegt eigenlijk zoveel als: beste buurtbewoners, wij hebben uw beoordelingsvermogen niet zo heel hoog zitten, gewoon is al gek genoeg, we hadden geen zin in gedoe, we kiezen voor de veilige weg, baat het niet dan schaad het niet (en van return on investment is ook al geen sprake).

Wie daarentegen durf toont bij de keuze van een Kunstwerk draagt iets heel anders uit: beste bewoners, u vindt het vast niet allemaal mooi, dat kan ook niet, maar we beschouwen u als volwassen burgers en gunnen u absoluut iets aparts.

En dat brengt ons op het volgende thema.

Kunst & democratie

Martin en Peter roeren dit onderwerp in hun bijdragen aan, de een wat voorzichtiger dan de ander. Martin hóór je bijna zuchten wanneer hij vertelt over de invloed van niet-deskundigen op de stadsontwikkeling en de verschraving van de architectuur dientengevolge. Peter Zuur verbindt daar een helder advies aan: gezeur krijg je toch, dus kunstenaar, dus architect, houd je niet in, maak iets extreems, toon lef, dan heb je in ieder geval iets bijzonders. Bijvoorbeeld de Lakenhal.

Een belangrijk punt: iets bijzonders lokt altijd opvattingen uit, debat, botsing, kortsluiting. Zie Kabouter Buttplug in Rotterdam (dat beeld heeft al heel wat verschillende locaties gezien), zie de 8 meter hoge Marilyn Monroe in Palm Springs, en zie ook het ontwerp dat onlangs de Leidse Lucas Award won.

En dat dwingt de gemeente tot een keuze. Wie geen gedoe wil, moet de buurt inspraak geven, moet de keuze van een Kunstwerk ter besluitvorming voorleggen aan de gemeenteraad, moet vergunningsregels onverminderd toepassen op Kunst. Er komt dan een gevaarloos, harmonieus mooi beeldje van Rembrandt of Einstein te voorschijn, of van een burgemeester, een tikkeltje abstract misschien, maar kunst

in ieder geval waaraan je je geen buil kunt vallen en waar je dan ook gemakkelijk aan voorbij loopt (en de kunstenaar, hoewel artistiek autonoom, die gaat meer of minder morrend akkoord, er moet wel brood op de plank komen).

Maar wie een Kunstwerk wil dat spraakmakend is, dat misschien wel onderdeel van de identiteit van de stad zal worden, dat mensen in eerste instantie misschien de hoogste boom in jaagt en tegelijkertijd hartstochtelijke verdediging oproept, waar mensen speciaal naar komen kijken, die moet gedoe op de koop toe nemen. En zich realiseren: gedoe, dat hoort bij een dynamische stad.

En dan nog twee losse eindjes

In het voorgaande ging het vooral over beeldende kunst. Maar de publieke ruimte kan ook als podium dienen, ook dan is er sprake van Kunst in de openbare ruimte. Podium voor muziek, theater, ballet, voor film en andere lichtkunst. Sommige plekken krijgen zelfs pas betekenis, krijgen pas waarde als er wat gebeurt. Martin noemt als voorbeeld het atrium van het Haagse stadhuis, het geldt denk ik ook voor het plein bij Molen de Valk. Wil de stad als podium echt onderdeel van de identiteit van de stad gaan uitmaken, bestanddeel zijn van de dynamiek, dan is het niet voldoende dat er eens per twee maanden een bandje een half uurtje op een pleintje speelt. Dan moet er ofwel heel vaak wat te doen zijn op dezelfde plek (zoals in het Haagse stadhuis dus), ofwel moet de stad eens per jaar het podium zijn van een festivalachtig evenement. Het inmiddels 73-jarige Theaterfestival Edinburgh Fringe is daarvan een mooi voorbeeld. Een beetje zoals 3 oktober, maar dan met een K en zonder alcohol op straat.

Een ander los eindje is het onderscheid tussen permanente en tijdelijke kunst. Tijdelijke kunst biedt in ieder geval een uitweg voor wie niet al te veel gedoe wil en tegelijkertijd met Kunst wel recht wil doen aan de stedelijke dynamiek. Tijdelijke kunst heeft het voordeel dat het weer verdwijnt - en daarmee ook het debat, dat het nog meer diversiteit kan laten zien, meer meerstemmigheid kan laten horen, meer kan verbinden - en meer kan provoceren. Maar tijdelijke kunstwerken zullen niet snel bijdragen aan de identiteit van de stad. Tenzij juist de wisseling een permanent karakter krijgt.

De publieke ruimte en de Kunstenaar

En dan is er ook nog de kunstenaar. Veel bijdragen bepleiten het betrekken van kunstenaars bij het proces van stedelijke ontwikkeling: omdat de kunstenaar over grenzen heen denkt, verrast, omwille van het dwarsdenken, omdat we opposanten nodig hebben; omdat we creativiteit en verbeeldingskracht in het proces goed kunnen gebruiken, om eenvormigheid te voorkomen, omdat de kunstenaar een veranderingsspecialist is; om zoals Hilde het zegt, andere waarden kan toevoegen aan de verstedelijksopgave en mobiliteit.

Er worden mooie voorbeelden benoemd van wat kunstenaars kunnen betekenen, onder andere in Heerlen. En het leidt geen twijfel dat creativiteit en het inbrengen van andere waarden belangrijke toevoegingen kunnen zijn in het proces van stadsontwikkeling. Juist omdat de kunstenaar in staat is te denken in termen van wat zou kunnen. En toch een ja-maar: kunstenaar en creativiteit zijn geen synoniemen, een gerenommeerd schrijfster heeft niet per se waardevollere gedachten over de publieke ruimte dan een kok; ook onder niet-kunstenaars vind je creatievelingen en mensen die verder kijken dan het aantal woningen en verkeersstromen. Wetenschappers bijvoorbeeld, of de bedenkers van het Singelpark, en ik denk ook aan sommige ambtenaren, ik denk dan bijvoorbeeld ook aan Ronald Stokkel.

De publieke ruimte en Ronald Stokkel

Ik heb hem nog niet eerder genoemd in mijn bijdrage, in ieder geval niet bij naam. Ronald is niet de man van semantische fijnslijperij, die zich langdurig bezig zal houden met definities. Evenmin is hij de man van hartstochtelijke pleidooien voor de Kunst, noch van grootse visies, in beton gegoten opvattingen, luid en duidelijk verkondigt aan ieder die het horen wil en aan wie niet.

Ronald is eerder de man die eindeloos door de wijk fietst, die niet gelooft in het in een keer schetsen maken en plannen schrijven en klaar; de man die aanbelt, bewoners en onderwijzers en artsen bij elkaar brengt. Met een kopje thee denk je dan onwillekeurig, de Leidse Job Cohen. De man dan ongetwijfeld ook van harmonie en compromis, of in ieder geval toch van de organische groei. Zou je denken. Maar voor wie vooral dat beeld heeft: you ain't seen nothing yet.

Ronald is ook de man die in zijn bijdrage aan dit boekje de enigszins tegendraadse vraag stelt op welk moment Leiden niet meer zo leuk is om er te wonen. Hoeveel horeca, rondslingerende fietsen, hoeveel studenten en woningen Leiden nog kan hebben? Hoewel deze vraag onbeantwoord blijft (maar in de vraag ligt het antwoord natuurlijk al wel besloten), is Ronald er de man niet naar om alleen vragen te stellen en het moeilijke deel aan anderen over te laten (belletje trekken noemde mijn baas dat ooit). Hij heeft immers wel Nieuw Leyden op zijn naam staan, zijn invulling van een woon- en leefomgeving van hoge kwaliteit. En dat krijg je niet voor elkaar met fietsen, vragen stellen en verbinden alleen, dan moet er ook echt wat gedáán zijn. En dat doen behoort ontegenzeggelijk ook tot het instrumentarium van Ronald. Maar ook al nemen we dat mee, dan nog hebben we de kern niet geraakt: ergens tussen het fietsen, luisteren, het bij elkaar brengen en het gaan handelen gebeurt er iets. Dan ontstaat er richting, dan ontstaat er doel. En als het doel eenmaal bepaald is worden vertrouwen in eigen kennis en kunde, hart en ziel, ziel en zaligheid en autonomie de drijvende krachten. Dan is weliswaar nog lang niet alles in beton gegoten, maar dan verliezen formalistische bazen, de mannen en de vrouwen van de regels en de procedures hun grip op Ronald Stokkel. Dan worden ontwikkelingen vooral nog beïnvloed door mensen die er in de ogen van Ronald toe doen, die hij kan vertrouwen. Dat is denk ik de kern: geen haantje, een scherpe geest, een uitgebreid en divers netwerk, in - al dan niet innerlijke - dialoog het ultieme doel of op z'n minst de richting formulerend, vasthouden en zich niet meer laten afleiden - en al helemaal niet door regels om de regels en procedures om de procedures. En pas loslaten als het klaar is - en dan niet vals bescheiden zijn over het resultaat, zonder de rol van anderen weg te poetsen. Dat is Ronald Stokkel zoals Leiden - en veel Leidenaren - hem jaren hebben gekend, Ronald Stokkel die Leiden heeft verrijkt met Nieuw Leyden met 80 miljoen euro.

Autonomie, vakkundigheid, en de inzet van hart, ziel en zaligheid als sleutels tot succes: dat brengt ambtenaar en kunstenaar wel heel dicht bij elkaar. 80 Miljoen is misschien geen Kunst met grote K (met slechts 10% van dat bedrag is wel heel wat grote K mogelijk), Nieuw Leyden komt toch aardig in de buurt. Als Ronald zegt dat hij absoluut gelooft dat kunstenaars een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de stad, dan geloven we hem onvoorwaardelijk. Hij heeft het laten zien.

Waar brengt ons dit alles?

Kunst kan van groot belang zijn bij het creëren van een aantrekkelijke, uitnodigende openbare ruimte. Maar niet per definitie, niet alle Kunst, niet overal. Kunst kan van de lelijkste onderwegplek van Leiden, neem bijvoorbeeld de Langegracht, geen aangename verblijfplek maken. Kunst kan bijdragen aan het veraangename van de publieke ruimte, aan uitwisseling, aan de dynamische stad. Maar niet elk kunstwerk kan dat op elke plek. Kunst en plek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en dat kan voor beiden goed uitpakken, maar ook verkeerd. Wil Kunst meer zijn dan versiering of eerbetoon aan een verdienstelijke medeburger, dan stelt dat eisen aan het kunstwerk. Het moet bijzonder zijn, spraakmakend, in vorm, omvang, boodschap; de kwaliteit en de bedoeling van de kunstenaar om er iets heel bijzonders van te maken moet er vanaf spatten. Het moet, als het niet om een tijdelijk kunstwerk gaat, de potentie hebben onderdeel van de identiteit van de stad te worden.

En een bijzonder Kunstwerk roept gedoe op, dat kan niet anders. En dat vereist een gemeentebestuur dat bij het vaststellen van hoe een kunstwerk wordt gekozen, lef toont, pal staat; niet voor dit ene kunstwerk omwille van dat kunstwerk (let op Thorbecke), maar pal staat voor de Kunst. Want Kunst hoort bij een stad van ontdekkingen, bij een dynamische stad, waar debat vanzelfsprekend is, ook debat op hoge toon. Op deze manier draagt Kunst ook bij aan verbinding, van stad en bewoner en bewoners en gebruikers onderling. Niet verbinding in de zin dat iedereen na het aanschouwen van Het Kunstwerk elkaar in opperste vervoering in de armen valt, maar verbinding door debat, uitwisseling en wel ja botsing, van waaruit nieuwe inzichten kunnen ontstaan.

Kunst kan niet zonder overheid en Kunst kan het die overheid knap lastig maken. Reageren met restricties is misschien een voor de hand liggende reflex, maar hoe braver de Kunst, hoe geringer de impact. De bestuurder die geen gedoe wil, moet zich dan ook afvragen of hij dan nog wel aan Kunst in de openbare ruimte moet beginnen. Of wat versiering hier en daar misschien ook wel volstaat. En zich realiseren dat onder deze vraag een andere schuil gaat willen we wel echt die dynamische kennisstad zijn, die stad van ontdekkingen?

Colofon

De kunst in stadsontwikkeling (2021) is een uitgave van de gemeente Leiden. Postbus 9100, 2300 PC Leiden

Samenstelling: Pieter van der Straaten,
Han Nijssen en Daniël Meijer

Tekst: Marjan van Gerwen, Pieter van der Straaten,
Gijsbert van Es en Laus de Jonge

Drukwerk en Vormgeving: Grafisch Productie Centrum Gemeente Leiden

Oplage: 50 exemplaren

*Titel: Happy Couple
Jaar: 2018
Techniek: ets, aquatint
Maker: Ronald Stokkel*